

Gönderim Tarihi: 10.12.2024

Kabul Tarihi: 15.04.2025

RUSLARIN GÜNEY KAFKASYA'DA İSTEMEDİĞİ ERMENİLER

The Armenians that the Russians do not Want in South Caucasia

Basti BAKİROVA

Doktor; Atakum Samsun,
nazlibakirovagmail.com.

ORCID ID:0000-0002-8212-6963

Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz

XIX. yüzyılın sonlarında Çarlık Rusya'sında Ermenilerle ilgili düşüncelerde bazı değişiklikler söz konusu oldu. Bahsi geçen dönemde Güney Kafkasya'nın stratejik açıdan önemi her geçen gün daha da artmaktaydı. Ruslar tarafından büyük yetki ve haklarla kuşatılmış Ermeniler bu bölgedeki ekonomik gücü ellerine alarak Batılı devletlerle iş birliği arayışına girdi. Bu da Rusları büyük ölçüde rahatsız etti.

XIX. yüzyılın sonlarında Çarlık Rusya'sının Doğu Anadolu'yla ilgili çeşitli planları vardı. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşının ardından Çarlık Rusya'sı Rize, Erzurum, Van ve Hami'de dört tane askeri konsolosluk açmıştı. Ruslar bu yolla özellikle Kürtler ve Ermeniler arasındaki gelişmeleri takip etmek istiyordu. Dolayısıyla Ermenilerin Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu'daki faaliyetleri Ruslar açısından sadece dış politika için önemli değildi. Çarlık Rusya'sı bu dönem de Güney Kafkasya milletleri arasında artan ulusal bilinç hareketlerini de düşünmek zorundaydı. Hal böyle olunca Rus yetkilileri, Ermeni devrimcilerinin Rusya Çarlığı dâhilinde özellikle de sınır bölgelerinde güçlenmeye başlaması karşısında harekete geçti. Böylece Ermeniler içerisinde Ruslar tarafından istenmeyen bir grup ortaya çıktı.

Anahtar Kelimeler: Çarlık Rusyası, Ruslar, Ermeniler, Türkler, Gürcüler, Güney Kafkasya.

Abstract

In the late 19th century, some changes occurred in Tsarist Russia's thoughts regarding Armenians. During the mentioned period, the strategic importance of South Caucasus was increasing day by day. Armenians, who were granted unlimited authority and rights by the Russians, began to take control of the economic balances in the region during this period and sought cooperation with Western powers. The Armenians' attitude greatly disturbed the Russian Empire.

In the late 19th century, Tsarist Russia had its own plans regarding Eastern Anatolia. After the 1877-1878 war, Tsarist Russia opened four military consulates in Rize, Erzurum, Van, and Hami. The Russians wanted to follow developments particularly between the Kurds and Armenians through this means. Therefore, during this period, the activities of Armenians in the South Caucasus and Anatolia were not only important for foreign policy. Tsarist Russia had to consider the increasing national consciousness among the peoples of South Caucasus during this period. In this context, Russian officials took action in response to the strengthening of Armenian revolutionaries within the Russian Empire, particularly in the border regions. Thus, an unwanted group emerged among the Armenians by the Russians.

Keywords: Tsarist Russia, Russians, Armenians, Turks, Georgians, South Caucasus.

1. GİRİŞ

XIX. yüzyılın sonlarında Ruslar, Güney Kafkasya'da ve Azerbaycan'da hâkimiyeti tam anlamıyla ele aldı. Bu dönemden itibaren onlar Güney Kafkasya'ya özellikle de Azerbaycan'a kendilerine yakın bir grup oluşturmak amacıyla Ermenileri yerleştirmeye başladı. (Kretaci, 1973, s. 19) Esasında Ruslarla Ermeniler arasındaki ilişkilerin yakınlaşması çok daha önce başlamıştı. Fakat XIX. yüzyılın sonlarına doğru Güney Kafkasya'ya yapılan yoğun göçlerin ardından çıkar ilişkilerinde değişiklik yaşandı. Ruslar neredeyse üç yüzyıldan beridir güven duydukları ve verdikleri büyük hizmetler sonucunda himaye ettikleri Ermenilere karşı farklı bir tutum sergilemeye başlamıştı. (Seferov, 1989, s. 56) Bu süreci 1880 yılından itibaren başlatmak mümkündür. (Lavrijenci, 1973, s. 67.) Güney Kafkasya'da nüfusu arttıkça, Ermeniler bölgedeki ekonomik gücü ellerine almaya çalıştı ve bunun için yerel halka karşı baskı kurdu. (Kurat, 1970, s. 43) Onların bu çabaları Gürcüler ve Türkler arasında hoşnutsuzluğa sebep oldu. Diğer yandan işgalin hemen ardından Çarlık Rusya'sının Güney Kafkasya'da kurmayı vaat ettiği "refah ve birlik" Ermeniler tarafından engellenmekteydi. (Seferov, 1989, s. 67) Öte taraftan ekonomik olarak güçlenen Ermeniler, Rusların kendilerine verdikleri "Bağımsız Ermenistan" hedeflerini gerçekleştiremeyeceklerini düşünerek özgürlüğe giden yol olarak batılı devletlerden yardım arayışına girdiler. (Jelavich, 1964, s. 54) Hal böyle olunca XIX. yüzyılın sonlarına doğru hem batılı devletlerle ilişki kurmaya çalışmaları hem de Güney Kafkasya halklarını rahatsız edici tavırları Rusların Ermenilere duyduğu güveni sarsmaya başladı. Onlar artık Ermenileri Hristiyan din kardeşleri olarak görmüyor, kendilerine olan sadakatlerini sorguluyordu. Nihayetinde sürecin bu doğrultuda ilerlemesinin kendilerine bir faydası olmadığı kanaatine ulaştılar ve Ermenilerle ilgili yeni kararlar aldılar.

2. ERMENİLERİN GÜNEY KAFKASYA'YA GÖÇ ETTİRİLMESİ

Bugünkü Ermenistanın ve Ermeni kimliğinin Rusyanın Güney Kafkasyadaki siyasi oyunların bir sonucu olarak ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Aslında Rusya, Ermenileri kendi amacı doğrultusunda kullanırken hiçbir zaman Ermeni dostu değildi. Ermeniler de bunun farkında oldukları halde güç de olsa kendi hayallerine ancak Ruslar aracılığıyla ulaşacaklarına inanmıştı. Rusların Güney Kafkasya'yı ele geçirmesine kadar tarihin hiçbir sayfasında Ermenilerin Güney Kafkasya'da toprakları olmamıştır. Ermenilerin Güney Kafkasya'ya gelişi Rusya'nın Kafkasları ele geçirmesinden sonra olduğu belgelerle ispatlamıştır. (Rahmani, 1981, s. 213)

Kemal Beydilli, “Rusya’ya Göçürülen Ermeniler” adlı çalışmasında bu konuda ayrıntılı bilgiler vermektedir. (Beydilli, 1988, s. 369) Türkmençay Antlaşmasının hemen ardından İran’dan bu bölgelere göç ettirilen Ermenilerin göçünü Ermeni asıllı Albay Lazarev yürütmüştür. (Rahmani, 1981, s. 214) Lazarev’in yoğun çabası ve teşvikleri ile 8.249 hanede 41.245 Ermeni nüfusu yeni elde edilen ve Ermeni vilayeti adı verilen Azerbaycan topraklarında iskân ettirildi. (Tanrıverdi, 2014, s. 2) Yine Beydilli’nin yazdıklarına esasen, Türkmençay Antlaşmasından çok kısa bir süre sonra Doğu Anadolu’dan Azerbaycan topraklarına göç ettirilen Ermenilerin nüfusu 100.000’e ulaşmaktaydı. (Beydilli, 1988, s. 371) Göç ettirilen Ermenilerin büyük bir çoğunluğu özellikle meslek sahibi olanlardan seçildiği için kısa sürede bölgenin ekonomik gücünü de ellerine alacaklardı.

Çarlık Rusya’sı hükümeti Güney Kafkasya topraklarında özellikle Müslüman ülkesi olan Azerbaycan’da kendine Hristiyanlardan oluşan etnik desteği yaratmak ve aynı zamanda imparatorluğun yeni güney sınırları boyunca Hristiyanlardan oluşan “sağlam bir koridor” oluşturmak istiyordu. (Saray, 1994, s. 31) Dolayısıyla da Osmanlı ve Kaçar topraklarından göç ettirilmiş yüz binlerce Ermeni ailesi Erivan, Nahcivan, Karabağ, Borçalı ve diğer Azerbaycan topraklarına yerleştirildi. (Cavadov, 2000, s. 84) Azerbaycan köylülerinin toprakları ellerinden alınarak Ermenilere verildi ve bu topraklarda yüzlerce Ermeni meskeni oluşturuldu. (Azerbaycan MDTA f.1233, iş.2. s.1. s.4) Kısa süre içinde de Erivan, Karabağ ve diğer bölgelerde, özellikle köylü nüfusun içerisinde Hristiyanların oranı yüzde 9-20’den yüzde 30-50’ye çıkartıldı. (Bünyadov, 1994, s. 289) Rusya hükümeti Türkmençay ve Edirne Antlaşması’nın imzalanmasından sonra yaklaşık 119.500 Ermeni’yi yüzyıllardır Türklerin yaşadığı Güney Kafkasya topraklarında iskân ettirdi. (Beydilli, 1988) Sadece Erzurum’dan göç ettirilen Ermenilerin sayısı 35 bin kişi olarak kayıtlara geçmektedir. Rusların 1823 yılına ait Karabağ nüfus kayıt defterlerinde 642 köyün 155’i Ermenilere, 487’si ise Türklere ait olarak gösterilmektedir. (Dedeyev, 2009) 1828’den önce Revan’ın nüfusunun %80’i Türk iken bu tarihten sonra bölgeye gönderilen Ermeniler demografik yapının Türkler aleyhine işlemesine neden olmuştur. Türklerin zora tabii tutularak Revan, Ahılkelek ve Ahıska bölgelerinden gönderilirken bu yerlere Ermeniler yerleştirilmiş, burada kurulması planlanan Ermeni devletinin nüfus ihtiyacını karşılanmıştı. (Toksoy, 2007, s. 359)

1816 yılında “Lazarev ailesinin” (Lazarev ailesi, Çar Petro’nun davetine uyarak İran’dan Rusya’ya gelip yerleşenlerin en önde gelenlerindendir. Lazarev kardeşlerden L. N. Lazarev Rusya-İran diplomatik

misyonunda tercüman olarak çalışıyordu. İ. L. Lazarev ise Rusya'nın doğu politikası üzerine Katerina'nın danışmanlığına kadar yükselmişti. 1774 yılında II. Katerina L. N. Lazarev'e asilzade ünvanı vermiştir) sağladığı imkanlarla Moskova'da "Ermeni Şark Dilleri Enstitüsü" kuruldu. (Neciyev, 2006, s. 22) Bu Enstitü gençlerin eğitimi, sivil ve askeri hizmetlerde kullanılacak olanların yetiştirilmesi gibi genel amaçların yanı sıra özellikle Şark Dillerinin pratik ve teorik eğitimiyle meşgul oluyordu. Yine bu enstitü Çarlık Rusya'sının işgal ettiği uzak müstemlekelerinde kurulan okul ve kiliseler için öğretmen ve papaz yetiştirilmesi işinde de öncüydu. Enstitü kurulduğu yıldan 1831 yılına kadar geçen süre zarfında 309 öğrenciyi yetiştirerek, mezun etmişti. (Tanrıverdi, Rusya İmparatorluğu'nun Kafkasya'da Ermenileri İskân Politikası ve Türklerin Göçü, 2014, s. 3) Rusya İmparatorluğu'nun İran'daki Büyükelçisi Ermenilerin Güney Kafkasya'ya yerleşmesiyle ilgili şöyle yazmıştı: "Ermeni halkı esasen Müslüman nüfusu düştükleri zor durumla barıştırmaya ve onları inandırmaya çalıştırmalıdır ki, Müslümanların bu sıkıntıları uzun sürmeyecek ve Ermeniler bu topraklarda geçici olarak yaşayacak, yaşamaya izin verilen yerlerde sürekli olarak kalmayacaktır. (Beydilli, 1988)

Çarlık Rusya'sı 1803 yılında Doğu Beyazıt'ta yaşayan Ermenilere çağırıda bulunarak, onlara kapılarının açık olduğunu bildirmişti. Bunun üzerine Ermeniler eğer Revan tamamen Rus askerleri tarafından kuşatılır ve bütün Ermeniler buraya yerleştirilirse, bizde gelmeye ve himayeniz altına girmeye hazırız diye haber göndermişti. (Cavadov, 2000) Kaynaklardan alınan bilgilere göre sadece 1828-32 yılları arasında Revan kentine Kacar Saltanatı ve Osmanlı İmparatorluğu topraklarından 5.338 Ermeni ailesi göç ettirilmiştir. Kırkbudak bölgesine yerleştirilen Ermenilerin sayısı 3.053, Zengibasar bölgesinde 8.376, Gernibasar bölgesinde 9.680, Vedibasar bölgesinde 4.533, Şerur bölgesinde 8.267, Sürmeli bölgesinde 13.525, Derekent-Parçenis bölgesinde 3.272, Seedli bölgesinde 1.004, Talın bölgesinde 1.980, Seyidli-Aksakallı bölgesinde 5.428, Köprübasar bölgesinde 10.955, Abaran bölgesinde 8.933, Dereçiek bölgesinde 8.650, Göyce bölgesinde 14.254 kişiye ulaşmıştır. (Beydilli, 1988) Ünlü Kafkas uzmanı İ. Şopen'in verdiği bilgilere göre o zamanki Ermeni vilayetine göç ettirilen Ermenilerin toplam sayısı 115.000 geçmekteydi. (Mustafazade, 2001, s. 96) Ruslar Erzurum'a doğru ilerlerken, Ermenilerle yapılmış anlaşmaya uyarak onları nümayişle karşılayan ve Ruslara açıkça sempati göstermiş olan yüz bin Ermeni, Erzurum ve Eleşkirt bölgesinden, Rusya'ya göçerek Türk halkının sürgün edildiği Karabağ, Revan, Ahılkelek ve Ahıska bölgelerine yerleştirildi. (Toksoy A. , s. 377)

Nitekim Ermeniler XIX. yüzyıl boyunca Güney Kafkasya'ya göç ettirildikten sonra bölgede belirli bir sayıya ulaşabildiler. (Bünyadov, 1994) Bu yüzyıla kadar yörede oranlamaya bile giremeyecek kadar bir nüfusları vardı. Ruslar, Güney Kafkasya'yı ele geçirmelerinde verdikleri desteğe karşılık olarak onlara bağımsız bir devlet kurma sözü vermişti. Esasında Rusların temel amacı özellikle zapt ettikleri Müslüman topraklarında kendilerine Hristiyan bir müttefik oluşturmaktı. (Bekirova, 2024, s. 19) Böylece Rusların desteğiyle Güney Kafkasya'da yerleşmeye başlayan Ermeniler XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren onların tasarladığı gibi bölgedeki dengeleri değiştirmeye başladılar. (Qeybullayev, 1994, s. 56)

3. RUSLARIN ERMENİLERE BAKIŞ AÇISININ DEĞİŞMESİ.

Türkmençay Antlaşması sonrası Rusya'nın Ermenilere tanıdığı hakların ardından 1830'lu yılların sonlarına doğru Osmanlı Devleti içerisinde de Ermeni cemaati bölündü. (Ormanian, 1955, s. 32) Esasında daha 1688 yılında Fransa tarafından Erzurum'da Ermeni milliyetçiliği ile ilgilenecek bir misyon merkezi kurulmuştu. (İpek, 2024, s. 270) Hatta XVIII. yüzyılın ilk yıllarında Osmanlı içinde yaşayan bazı Ermeni aileleri Katolik kilisesine kabul edilmişlerdi. Fransız misyonerlerin yoğun çabası sonucunda Katoliklik Ermeniler arasında büyük ses getirmiş ve taraftarlarının sayı hayli çoğalmıştı. (Halaçoğlu, 2005, s. 154) Ermeni Patrikliğinin uzun uğraşlarına rağmen burada yaşayan nüfus arasında Katolikliğin yayılması önlenemedi. Hal böyle olunca Fransa'nın da artan baskılarıyla 1830 yılında Babıali Ermeni Katolik Kilisesi'ni resmen tanımak zorunda kalmıştı. (Beydili, 1995, s. 245) Fransa'dan aldığı desteği de göz önünde bulunduran Ermeni cemaati başına buyruk hareketlerini gün geçtikçe arttırmaya başladı. (Ormanian, 1955, s. 35) Güney Kafkasya'daki Ermeniler de benzer ayrılıkçı faaliyetlere giriştiler. Bu durum Türkleri ve Gürcüleri de etkiledi ve onlar arasında da huzursuzluklar çoğaldı. Özellikle de XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ermenilerin Azerbaycan Türkleri ile olan ilişkileri gittikçe kötüleşti. (Cavadov, 2000, s. 83) Dolayısıyla bölgenin siyasi ve sosyal düzeni bozuldu. Bunda temel etken Ermenileri Batılı devletlerden destek alarak "Bağımsız Ermenistan" hedeflerini hayata geçirme çabasıydı. (Gülmalıyev, 1989, s. 72)

Ermeniler bölgede çoğalmaya başladıkça Güney Kafkasya'daki dengeleri kendi lehlerine değiştirmeye çalıştılar. Ruslardan aldıkların büyük destek ve yardımlarla birlikte özellikle de Tiflis ve Bakü gibi büyük şehirlerdeki sanayi ve ticaret alanlarında egemenlik büyük ölçüde Ermenilerin eline geçmişti. (Bünyadov, 1994) 1894 senesinde Güney Kafkasya'yı ziyaret eden Britanyalı seyyah Lynch araştırmasında bu

yerlerden bahsederken Ermenilerin inşaat işlerini tamamen ellerinde tuttuğunu yazmıştı. (Lynch, 1901, s. 468) 1900 yılı kayıtlarını incelediğimiz zaman sadece Tiflis'teki 7.929 ticaret odasının 4.206'sının, en büyük sanayi firmalarının %44'nün Ermeni tüccarların elinde olduğunu görebiliyoruz. (Gülmaliyev, 1989) Durum öyle bir hal almıştı ki bahsi geçen dönemde Tiflis'ten Rusya'ya gönderilen bütün ürünler "Ermeni Malları (Armianskie Tovary)" olarak biliniyordu. (Dedeyev, 2009) Güney Kafkasya'nın bir diğer önemli şehri olan Bakü'de de durum Tiflis'ten farklı değildi. Bahse konu olan dönemde sadece Bakü'deki petrol endüstrisinde Ermeni payı %30'dan fazla olmuştur. Buradaki bankaların çoğu hissesi Ermeni adamlarının elindeydi. (Marshall, 2006, s. 96) Hazar Denizi limanlarındaki petrol sevkiyatının önemli olduğu yerlerde Ermeniler nakliye endüstrisinin %25'lik kısmını kontrol ediyordu. (Gülmaliyev, 1989)

Rusların Ermenilerle ilgili düşüncelerindeki değişikliğin önemli sebeplerinden birisi Güney Kafkasya'nın stratejik açıdan öneminin her geçen gün daha da artmasıydı. Ermenilerin buradaki ekonomik dengeleri ellerine alarak Batılı güçlerle iş birliği arayışına geçmeleri Rusya İmparatorluğunu büyük ölçüde rahatsız etmişti. (Kurat, 1970, s. 72) Zira onlar Güney Kafkasya üzerinden Doğu Anadolu'ya da ulaşmayı çok istiyordu. 1877-1878 savaşının ardından Rize, Erzurum, Van ve Hami'de dört tane askeri konsolosluk açmışlardı. (Sadigov, 2020, s. 322) Dolayısıyla Ermenilerin Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu'daki faaliyetlerini yakından takip etmeye başladılar. (Şişov, 2004, s. 77) Ruslar bu dönemde Güney Kafkasya milletleri arasında artan ulusal bilinç farkındalığını da düşünmek zorundaydı. Rus yetkilileri Ermeni devrimcilerinin Rusya dışına da yayılmaya başlamasıyla ilgili endişelenmekteydi. Çünkü Ermeni çeteleri Rusya sınırı dışındaki gruplarla birleşme hayalindeydi. Bunda da haklı oldukları kısa süre sonra anlaşıldı. Zira sonraki on yıl içinde Taşnaklar Kars ve Erivan komitelerinde, özellikle de silah kaçakçılığı konusunda öncü olacaktı. (Korsun, 1938, s. 93)

Güney Kafkasya'nın yerel halkı olan Gürcüler ve Türkler Çarlık Rusya'sının işgalinden sonra çar memurların yerel halktan aldığı keyfi ve oldukça fazla olan vergiler dolayısıyla oldukça yoksullaşmıştı. Halk bu denli yoksullaşırken göçler sonrasında Ruslardan çeşitli imtiyazlar elde etmiş olan Ermeniler giderek zenginleşiyordu. Özellikle sanayi ve diğer alanlarda yüksek gelirli işleri ellerine alan Ermenilere karşı Güney Kafkasya halkları doğal olarak sert tepkiler vermeye ve durumu Çarlık memurlarına şikâyet etmeye başlamıştı. (Cavadov, 2000, s. 121) Hal böyle olunca bölgedeki Ermenilerle yerel halklar arasında sorun çıkmaya başladı. (Kerensk, 1966, s.

86) Ruslar, Osmanlı ve İran topraklarından Güney Kafkasya'ya Azerbaycan topraklarına göç ettirdikleri Ermeni ailelerini özellikle meslek sahibi, eğitilmiş veya zanaatkar olanlardan seçmişti. Ruslardan aldıkları destek sonucunda bu Ermeni grubu komşularından daha önce ulusal bir uyanış içine girmişlerdi. (Qasımlı, 2014, s. 37) Dolayısıyla bölgede yükselen milliyetçilik akımında diğerlerinden daha etkili olmaya başlamışlardı.

1883 yılında Bakü-Tiflis demir yolu hattının inşasının sona ermesi Güney Kafkasya'nın ekonomik gelişimini daha da hızlandıran bir diğer etken oldu. (Emets, 1977, s. 62) Giderek azalan feodal bağlar, kapitalist ilişkilerin gelişimi Gürcü ve Müslüman köylüler arasında yeni bir farkındalığın oluşmasına neden oldu. Bu iki millet sonradan buraya gelmiş ve neredeyse dönemin tüm ekonomik güçlerini eline almış Ermeni kapitalistleri örnek almaya başladı. (Emets, 1977, s. 67) Böylece 1880'li yıllarda Güney Kafkasya'da artan Ermeni faktörü gün geçtikçe Çarlık Rusya'sı yetkililerini de rahatsız etmeye başladı. Hatta Prens Aleksandr M. Dondukov-Korsakov, 1882 ile 1890 yılları arasında Ermenilerin Kafkasya genelinde yaptıkları aykırı hareketlerle ilgili yerel halkın şikâyetlerini hükümete iletmisti. (Saharov, 2012, s. 43) Prens Dondukov'un Ermenilerle ilgili şikâyetleri sadece onların aykırı hareketleriyle ilgili değildi. Yerel halk da ekonominin her alanını eline geçirmiş olan Ermenilerden oldukça şikâyetçiydi. Ermeniler halk arasında sürekli bu yerlerde kısa süre içinde kendilerine özerk bir cumhuriyet kuracaklarını belirterek yerel halkı kışkırtıyorlardı. (Eliseyev, 2001, s. 217)

Nüfus sayım defterlerini incelediğimiz zaman sadece bu yılda Tiflis nüfusunun %44'ten fazlasının Ermenilerden oluştuğunu görebiliyoruz. (Bünyadov, 1994, s. 232) Dolayısıyla bu da yerel seçimlerde Ermenilerin oy çoğunluğunun olduğu anlamına gelmekteydi. İlerleyen yıllarda Bakü'de gelişen petrol sanayisinin etkisiyle Azerbaycan'da yaşayan Ermeniler yoğun bir şekilde Bakü'ye göç etmeye başladı. Hal böyle olunca da XX. yüzyılın başlarında Tiflis nüfusunun büyük bir çoğunluğu tekrar Gürcülerin ve Rusların eline geçti. (Qasımlı, 2014, s. 95) Fakat nüfus sayısındaki bu değişime rağmen yine de ekonominin büyük bir kısmı Ermeni tüccarların elindeydi. Bu gibi gelişmeler Gürcü halkını oldukça rahatsız etmeye başladı. Çünkü ülkenin gerçek sahipleri açlık ve yoksullukla savaşırken bu yerlere daha çok kısa bir süre önce gelen Ermeni halkı şehirde tüm ekonomik özgürlüğü ele almış durumdaydı. Aynı durum Bakü içinde geçerliydi. Gürcüler ve Türkler bu durumla ilgili şikâyetlerini Çarlık yetkililerine bildiriyordu. Durmadan gelen şikâyetlerin sonucunda bölgede görevli Rus yetkilileri yerel halkın bu ve benzeri şikâyetlerini başkente raporluyordu.

(Eliseyev, 2001) Bakü’de de durum farklı değildi. Şehir konseylerinde üstünlüğü ele alan Ermeniler petrol enstitüsünün ve para piyasasının kontrolünü ele almanın yanı sıra nitelikli iş gücünün çoğunluğunu da oluşturuyordu. (Bünyadov, 1994, s. 234) Niteliksiz işçi statüsünde olan Müslümanlar ekonomik bakımdan kötü durumdaydı. Esasen bu durum yine Rusların yapmış olduğu bilinçli sömürge siyasetinin sonucuydu. Çünkü onlar Kuzey Azerbaycan’ı işgal ettikten sonra Türkleri buradaki devlet görevlerinden ve benzeri tüm alanlardaki işlerden uzak tutmuş aynı zamanda eğitimden uzaklaştırmıştı. Bu dönemde Kuzey Azerbaycan’da vasıflı işçi sayısı yok denilecek kadar az sayıdaydı. (Sunny, 2001, s. 55) Tüm bu saydığımız sebepler dolayısıyla Güney Kafkasya genelinde Ermenilere karşı yoğun bir tepki söz konusuydu. Çünkü bu toplum ekonomik olarak yerel halktan çok daha özgür olmanın verdiği rahatlıkla başına buyruk bir halde yaşamaya başlamıştı. (Eliseyev, 2001) Hal böyle olunca Güney Kafkasya’daki bu karışık durum Rusları Ermenilerle ilgili kararları bir kez daha gözden geçirmek zorunda bırakmıştı.

Bu dönemde Ermenilerle Ruslar arasında bu kadar büyük sorunun yaşanmasına bir diğer etken ise Rusya merkez otoritesiyle Ermeni milleti arasındaki din farkı oldu. (David, Eduard, & Muratoff, 2005, s. 46) Din faktörü Çarlık Rusya’sının sınırları içerisinde oldukça önemli olan ve milletleri birbirinden ayıran en önemli prensiplerinden biriydi. Çünkü Ruslara göre işgal altına aldıkları tüm ulusları Ruslaştırmanın tek yolu ortak dinden geçecekti. Dolayısıyla Çarlık Rusya’sı işgali altına aldığı bütün milletleri özellikle de uzak müstemlekelerini tek din altında toplamayı en önemli hedefi olarak seçmişti. (Mustafazade, 2001) XIX. yüzyılın ikinci yarısında birçok Rus yetkilisi Ortodoksluğun güçlendirilmesinin istemekteydi. Bu yöntemin uzak sınır bölgelerinin Ruslaştırmasının en kesin yolu olduğuna inanıyorlardı. (A., 1997, s. 367) Dolayısıyla yeni işgal ettiği yerlerde Rus yerleşimini arttırmaya gerek duymuşlardı. Bu politika Güney Kafkasya’da da oldukça ses uyandırdı. Bölgede yaşayan üç milletten biri olan Azerbaycan Türkleri Müslüman oldukları için zaten işgalin ilk yıllarından itibaren dini ve ulusal baskı görmüştü. Onların aksine Gürcüler ve Ermeniler, Ruslarla olan din kardeşliği sebebiyle Çarlık işgalini kolayca kabullenen milletlerdi. Fakat Ruslaştırma politikası Ermenistan ile Gürcistan yerel kiliseleri üzerindeki baskıyı da artırdığı için bu milletleri de olumsuz etkiledi. (David, Eduard, & Muratoff, 2005, s. 48)

Güney Kafkasya bölgesinde Ermenilerin lehine artan nüfus ve bu artışa bağlı artan ekonomik özgürlük, entelektüel gelişim kısa bir sürede St. Petersburg’u rahatsız etmeye başladı. (Frederick Star, 1978, s. 4) Rusların

yıllar önce Ermenileri buraya göç ettirmekteki esas amacı Azerbaycan'da kendilerine Hristiyanlardan oluşan etnik bir dayak yaratmak ve aynı zamanda Güney Azerbaycan'la Kuzey Azerbaycan arasında Ermenilerden oluşan tampon bir bölge oluşturmaktı. Nitekim onlar bu isteklerinde de başarılı olmuştu. Ama XIX. yüzyılın sonlarına doğru değişen ve gelişen dünya sanayisinin getirdiği yeniliklere çok kısa bir sürede ayak uyduran Ermenilerin Batı dünyasıyla olan yakınlığı Çarlık Rusya'sını rahatsız etmeye başladı. Rusların teşvik ve yardımlarıyla Güney Kafkasya'da artan Ermeni nüfusu Rus Çarlığının düzenini her an bozabilecek kapasitedeydi. (Jelavich, 1964, s. 66) Çünkü Güney Kafkasya'nın ve Azerbaycan'ın dünya genelinde artan önemi büyük devletler için her zaman ilgi odağıydı. XX. yüzyılın başlarında değişen dünya sanayisinin getirdikleri yeniliklere ek olarak Azerbaycan petrolü de Batılı devletlerin oldukça dikkatini çekmişti. Bölgedeki Ermeni yükselişi Batılı devletlerin siyasetine yön verebilecek güçteydi. Ermeniler ise daha önce yüzyıllardır yaşadıkları Osmanlı Devleti yerine Ruslardan yana olmuş ve Kafkasya'da yapılan savaşlarda onlara çok büyük yardımları dokunmuştu. Bu durumu göz önünde bulunduran Rus yetkililer aynı şeyin kendi başlarına gelebilme ihtimalinin çok yüksek olduğundan şüphe etmiyordu. (Sadigov, 2020, s. 285)

Ermenilerin bölgede güçlenmeye başladığı yıllarda Güney Kafkasya, Rusya İmparatorluğu genelinde en düşük yaş ortalamasına sahipti. (Oleg Ayrapetov, 2015, s. 43) Bu da XIX. yüzyılın sonunda ve XX. yüzyılın başlarında giderek çoğalan devrimci hareket ve partiler için birçok yeni üye sağlanması demekti. Ayrıca Ermenilerin ve Azerbaycan Türklerinin doğurganlık oranları, Gürcü ve Ruslarınkinden oldukça yüksekti. (Kersnovisky, 1994, s. 65) Bu gerçekler göz önüne alındığında Ermenilerin imajı Rus yetkililerin gözünde giderek kötüleşti ve Çar III. Aleksandr'ın Ruslaştırma siyaseti (1881-1894) ile daha da belirgin hale geldi. (David, Eduard, & Muratoff, 2005) 1897 yılında Çarlık Rusya'sı genelinde milliyetçe Rus olmayan insanlar nüfusun %55,7 sini oluşturuyordu ve bu da imparatorluk geleneğinin "birlik ve bölünmez teorisi" için bir tehdit olarak görüldü. (Cavadov, 2000, s. 134) Dolayısıyla da Ruslaştırma politikası Rus Çar için önemli bir kaynaştırma yöntemi oldu. Yeni siyaseti uygulamaya sokan Rusya hükümeti 1885 yılında Ermeni kilise okullarını kapatma kararı aldı. (Bünyadov, 1994, s. 276) 1886 yılında ferman kısmen iptal edilmesine rağmen on yıl sonra daha katı bir şekilde yürürlüğe girdi. (Sadigov, 2020, s. 287) Dönemin ünlü Ermeni gazetecisi E. Aknoui (Khachatur Malumian), 1884-1885 yıllarında Erivan'da Çarlık polisi baskınlarının ve ev aramalarının yaygın olduğunu ve birçok Ermeni'nin ya hapse atıldığını ya da Sibirya ya sürgün edildiğini yazmıştı. (Aknouni, 1911, s. 11)

Rusların Ermenilere karşı girişimlerinde ilk önemli hamleler yüzyılın son çeyreğinde oldu. 1878 yılında Kars'ta bir Ermeni Kilisesi Rus Ortodoks Kilisesine dönüştürüldü. (A., 1997, s. 78) Ermeni okullarında Rusça eğitime ağırlık verilmeye başladı ve Ermeni öğretmenlerin hepsine Rusça dil sınavına girilmesi zorunlu kılındı. (Aknouni, 1911) Bahsi geçen dönemde uzun yıllar Tiflis'te yaşamış Britanyalı yazar Hardinge, 1887 yılında Ermeniler arasında zorunlu askerlik hizmetinin tanıtıldığını ve bunun Ermeniler üzerindeki etkilerini şu şekilde anlatmıştı: *“Eğitimli, Ulusalçı ve kendini entelektüel yönden geliştirmiş Ermeniler askeri hizmetin Ermeni milletinin kendini eğitmesine yardımcı olacağını düşündü. Bunun aksine sıradan kesim ise askerlik hizmetini rahatsız edici buldu ve “Neden bize ait olmayan bir ülke için savaşalım” gibi sloganlarla bu karara karşı çıktılar.”* (Emets, 1977) Güney Kafkasya'da çok kısa bir sürede Ermeni okulları kaldırıldı ve çarlık yetkililerinin Ermeniler üzerindeki baskısı artmaya başladı. 1898 yılında Ermeni milleti ifadesinin kullanılmasına yasak getirildi. (Kirkakossian, 2003, s. 84) Ancak Rusların bu politikası istenilen başarıya ulaşamadı. Çünkü bu durum Ermeniler arasında milliyetçilik duygularını daha da arttırdı ve Ermeniler İngiltere ve Fransa gibi devletlerden yardım arayışına çıktı. (Firuz Kazamzadeh, 1951, s. 23) Rus yetkilileri Güney Kafkasya'da artan bu milletler arası kargaşaya tek kesin çözüm olarak bu bölgeye daha çok Rus yerleştirilmesi gerektiğini düşündü. (Oçerknaya, s.50) Rus yetkilileri Çarlık çıkarlarını korumak için Osmanlı topraklarından Güney Kafkasya'ya göç ettirilen Ermenilerin tekrar geri gönderilmesine karar verdi. (Harry Finish B. Lynch)

4. SONUÇ

Çarlık Rusya'sı XVI. yüzyıldan beri hayalini kurduğu Kafkasya topraklarını XIX. yüzyıl başlar başlamaz tümüyle işgal etmişti. Fakat Rusya İmparatorluğunun işgal ettiği bu yeni topraklarda birbirinden farklı milletler, farklı idari yollarla yönetiliyordu. Dolayısıyla da Çar hükümetinin işgalden sonraki ilk işi kendine uzak kalan bu uç sömürgesine özel idari yapılandırmalar devreye sokmak olmuştur. Rusya hükümeti aynı zamanda işgal altındaki bu topraklarda yaşayan milletlerin huzur içinde yaşamasından da sorumluydu. Bu sorumluluğun bilincine yeteri kadar varamayan Çar hükümeti işgalin ilk yıllarında Güney Kafkasya topraklarına yoğun bir şekilde Ermeni göçü gerçekleştirdi. Bu göçü takiben yeni işgal edilmiş bu coğrafyaya göç ettirilen Ermenilere, bu toprakların yıllardır ezeli sahipleri olmuş milletlerden daha çok söz hakkı tanındı. Dolayısıyla bu da Güney Kafkasya'da birlik bütünlük ve huzurlu yaşama engel olan en büyük faktörlerden biri oldu.

Hal böyle olunca Rusya hükümet yetkilileri tarafından sınırsız hak ve yetkinin tanındığı Ermeni halkı kısa bir sürede Güney Kafkasya'daki dengeleri eline alabilecek kadar ekonomik özgürlüğe sahip olmuştu. Ermeniler gün geçtikçe bu kadar zenginleştikçe Güney Kafkasya'nın ezeli milletlerinden olan Azerbaycanlılar ve Gürcüler ise yoksullaşıyordu. Dolayısıyla da bu bölgedeki huzur ve refahı bozuyordu. Nitekim XIX. yüzyılın sonunda Ermeniler gelişmekte olan dünya endüstrisine aktif bir şekilde katılmıştı. Bu gelişmeler beraberinde Çarlık Rusya'sı yetkililerini Ermenilerle ilgili kararlarını yeniden düşünmeye zorladı.

5. SUMMARY

The Russian Empire expanded its territories by gaining strength in the early years of the 19th century. As a result, the attempt to dominate many nations, each different from the other, brought along various and very significant problems. After the occupation, Tsarist Russia could not implement a determined policy to keep these peoples together in peace. The Tsarist authorities exhibited a selective approach based on religious differences, status, or level of national consciousness. The tsarist national policy aimed to preserve the autocratic principle by only maintaining control over the peoples living within the imperial borders. On the contrary, Tsarist Russia allowed the peoples to protect their cultural and religious rights, provided that they were beneficial to the interests of the Empire.

On the other hand, Tsarist Russia initiated a significant Armenian migration to these areas immediately after the occupation of South Caucasia. The Armenians who were relocated to the lands of South Caucasia were especially educated or skilled craftsmen. Armenians who were relocated to the lands of South Caucasia and Azerbaijan were granted unlimited authority and opportunities. Therefore, the Armenians began to make a name for themselves in many fields of business in the South Caucasus by strengthening their economic independence in a short period of time.

By the end of the 19th century, the active involvement of Armenians in the changing and developing world industry forced the Tsarist authorities to reconsider their decisions regarding Armenians. Indeed, Tsar Alexander III's efforts at Russification represented the most repressive attitude in terms of limiting the national and religious freedoms of minorities living throughout the Empire. One other reason for the harsher treatment of Armenians by Tsarist Russia during this process was Russia's ongoing war with the Ottoman Empire (1877-1878). Tsarist Russia temporarily refrained from the Armenians, who constantly caused problems in the region, in order

to "win over" the Muslims living in South Caucasia. Therefore, the events experienced by the Russian Armenians during the mentioned period removed the image of Tsarist Russia as a benevolent protector. After the 1877-1878 War, the settlement of Russians in South Caucasia was still continued. This policy of the Russians led to the confiscation of land from poor Georgian and Muslim landowners and its transfer to Russian colonists.

6. KAYNAKLAR

- A., G. (1997). *Hosking, Russia, people and empire 1552-1917*. Cambridge,: Harvard University Press.
- Aknouni, E. (1911). *Political persecution Armenian prisoners of the Caucasus*. New York: Legare Street Press.
- Azerbaycan Cumhuriyeti Resmi Kayıtları*.
- Azerbaycan Milli İlimler Akademisi (1976-1987). *Azerbaycan Sovyet ansiklopedisi*, Bakü. Tehsil Yayınları.
- Azerbaycan Prezidenti Yanında Siyasi Partiyalar Devlet Tarix Arşivi.
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (1995). *Arşiv belgelerine göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni mezalimi*, C.I-II, Ankara.
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, (1995) *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Ankara.
- Bekirova, B. (2024). *Çarlık Rusya'sı döneminde Azerbaycan (1830-1920), Yayınlanmamış Doktora Tezi*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi.
- Beydili, K. (1995). *Mahmut devrinde katolik Ermeni cemaatinin oluşumu ve Tanınması*. Cambridge: Harvard Üniversitesi Yayınları.
- Beydilli, K. (1988). *1828-1829 Osmanlı-Rus savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya göçürülen Ermeniler* (Cilt Belgeler). Ankara.
- Bünyadov, Z. (1994). *Azerbaycan tarihi (en kadim zamanlardan XX. yüzyıla kadar)*. Bakü: Elm ve Tehsil Yayınları.
- Cavadov, G. (2000). *Azerbaycanın azsayılı xalqları ve milli azlıqları*. Bakü : Elm Yayınevi.
- David, A., Eduard, W., & Muratoff, P. (2005). *Caucasian battlefields*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dedeyev, B. (2009, Ocak). 19. yüzyıl Ermeni milliyetçiliğinin yapılanmasında Rusya'nın rolü. *Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler*, s. s. 335-342.
- Eliseyev, F. (2001). *Kazzaki na Kavkazskom fronte 1914-1917*. Moskva: Voennoye İzdatelstvo.
- Emets, V. (1977). *Oçerki vneşney politikiyi Rossiya V Period Pervoy Mirovoy Voyni*. Moskva: İzdatelstvo Nauka.
- Firuz Kazamzadeh. (1951). *The struggle for Transcaucasia 1917-1921*. New York: Philosophical Library Press.

- Frederick Star. (1978). Tsarist government, the imperial dimension . (J. Azrael, Dü.) *Soviet Nationality Policies and Practices*, s. 3-12.
- Gülmaliyev, M. (1989). *XVIII esrin son rübü-XIX esrin birinci yarısında Azərbaycan kendinin sosial-iqtisadi strukturu*. Bakü: Elm Neşriyatı.
- Halaçoğlu, A. (2005). *1895 Trabzon olayları ve Ermenilerin yargılanması*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Harry Finish B. Lynch, A. T.-4. (tarih yok).
- İpek, N. (2024). *Trabzon ve göç*. Trabzon: Serander Yayınları.
- Jelavich, B. (1964). *A century of Russian foreign policy 1814-1914*. Philadelphia: Lippincott.
- Kerensk, A. F. (1966). *The Kerensky memories, Russia and history's turning point*. London: Cassell Press.
- Kersnovitsky, A. (1994). *İstoriya Russkoy armiy: 1915-1917*. Moskva: İzdatelstvo Golos.
- Kirakossian, A. (2003). *British diplomacy and the Armenian question: From the 1830s to 1914*. Princeton: Gomidas Insitute Books Press.
- Korsun, N. (1938). Erzurumskaya operatisya, Na Kafkazskom fronte mirovoy voyni v 1915-1916 gg.,. *Gosudarstivinniye Voennoye İzdatelstvo Narkomata Oboroni Soyuz SSSR*, s. 89-99.
- Kretaci, A. (1973). *Povestvovaniye (Kritičeskiyi tekst, perviyi na Russkiyi Yazık i Komm, N. K. Korganyana)*. Yerevan: Yerevan Yayınevi.
- Kurat, A. N. (1970). *Türkiye ve Rusya, XVII yüzyılın sonundan Kurtuluş Savaşına kadar Türk-Rus ilişkileri 1798-1919*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.
- Lavrijençi, A. (1973). *Kniga istoriya, (Perevodskiye s Armyanskogo, Predisloveniye i Kommentariya L: A. Xanlaryan*. Moskva.
- Lynch, H. F. (1901). *Armenia: Travels and studies*. Longmans, 1.
- Marshall, A. (2006). *The Russian General staff and Asia, 1800-1917*. London: New York Routledge Press.
- Mustafazade, T. (2001). *XVIII yüzyıl-XIX yüzyılın başlarında Osmanlı-Azerbaycan ilişkileri*. Bakü: Bilim Yayınları.
- Neciyev, E. (2006). *Kafkaslarda Türk katliamı*. İstanbul: Emre Yayınları.
- Oçerki İstoriya Kommunističesklix organizasiya Zakavkaziya*. (1957) C.1, Tiflis.
- Oleg Ayrapetov. (2015). *Uçastiye Rossiskoye imperiya v Pervoy Mirovoy Voyne (1914-1917), 1916 God, . Moskva: İzdatelstvo Kuçkovo Pole*.
- Ormanian, M. (1955). *The church of Armenian: Her history, doctrine, rule, discipline, luturgy, literature and exiting condition*. (M. Greogary, Çev.) London: Mowbray.
- Qasımlı, M. (2014). *Kafkaslarda Ermeni sorunu 1724-1920*. Ankara: İpek Üniversitesi Yayınları.

- Qeybullayev, G. (1994). *Azərbaycan Türklərinin təşəkkülü tarixindən*. Bakü: Azərbaycan Devlet Yayınları.
- Rahmani, E. (1981). *Azərbaycan XVI esrin sonu ve XVII esrde (1590-1700)*. Bakü: Elm ve Tehsil Yayınları.
- Rossiyskiye gosudarstvenniye voenno-istariçeskiyi arşive (RGVIA), VUA.
- Sadigov, R. (2020). Birinci Dünya savaşında Erzurum'un işgali: Rus basını ve literatürüne göre işgalin Rusya'da ve dünyada yankılanması. *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, s. 281-318.
- Saharov, A. (2012). *İstoriya Rossiya S drevneyşiy vremen do naşih dney*. Moskva: İzdatelstvo Prospekti.
- Saray, M. (1994). *Rus işgali devrinde Osmanlı devleti ile Türkistan hanlıkları arasındaki siyasi münasebetler (1775-1875)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Seferov, Y. (1989). *Qədim Azərbaycan*. Bakü: Elm ve Tehsil Yayınları.
- Şişov, Y. A. (2004). *General suvorovskoy şkoli*. Moskova: İzdatelstvo Veço.
- Suny, R. G. (2001). *"The empire strikes out", in a state of nations: Empire and nation-making in the age of Lenin and Stalin*. (R. G. Mart'in, Dü.) New York: Oxford University Press.
- Tanrıverdi, M. (2014, Eylül-Aralık). Rusya İmparatorluğu'nun Kafkasya'da Ermenileri iskân politikası ve türklerin göçü. *Yeni Türkiye*(61), s. 1-7.
- Toksoy, A. (2017). Revandan Erivana. *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2, s. 576-586.
- Toksoy, N. (2007). *Revan'da son günler Türk yönetiminden Ermeni yönetimine*. Ankara: Orion Kitapevi.

Çatışma Beyanı: Bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da kurum ile finansal ilişkilerimin bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan ederim.

Destek ve teşekkür: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.